

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Вадим ТКАЧУК

© 2002

СТАТУС МОДАЛЬНОСТІ СТОСОВНО ІНШИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ

Речення не є простою сумою лексичних смислів слів, словосполучень. Окрім них, воно є носієм додаткової інформації, що утворюється внаслідок взаємодії його складових частин. «Справа в тому, що зі структурою речення пов'язані свої особливі синтаксичні категорії, які базуються на морфологічних категоріях, але далеко виходять за їхні межі: категорія роду, модальності, а також — у широкому синтаксичному розумінні — і категорія особи, тобто ті категорії, які виражають відношення повідомлення до дійсності і підводяться під загальне поняття «предикативності»; ці категорії можуть бути властиві реченню загалом — незалежно від наявності в його складі дієслова» [4, 389].

Основними категоріями речення називають предикативність, модальність, темпоральність, таксис, комунікативність, категорії суб'єкта, предиката, темо-ремні відношення та ін. Всі вони тією чи іншою мірою є закріпленими результатами когнітивної (пізнавальної) діяльності, що вказують на структуру відображуваної дійсності. Частини речення, його структурні прикмети є певним узагальненням того, як людина відображає дійсність у плані її основних компонентів, як членує її. Скажімо, в часи античності в реченні бачили лише суб'єкт і предикат, що було зумовлено тісним зв'язком логіки і лінгвістики. Один з варіантів сучасного речення, наприклад, S-P-O_{dir}-O_{ind} (де S - підмет, P - предикат, O_{dir} - прямий додаток, O_{ind} — непрямий додаток), повідомляє нам про наявність відповідних класів узагальнень предметів позамовної дійсності й певних відношень між ними. Водночас ця структура інформує про типи зв'язку, які мовець встановив між ними. Репрезентація виділюваних компонентів об'єктивного та суб'єктивного світів та видів їх взаємозв'язків виявляється в синтаксичних зв'язках між частинами речення — синтаксичний рівень служить їхнім основним знаковим представленням. Частина маркерів у висловленні слугує для позначення лише окремих категорій (наприклад, вказівні займенники вказують на таксис), інші — кількох (наприклад, часові форми стосуються темпоральності і модальності). Частково це зумовлює недостатньо точне окреслення ієрархії та взаємозв'язків між категоріями речення. Предикативність і модальність найчастіше визначаються як відношення змісту до дійсності, що свідчить про їхню спорідненість чи недостатньо чітке розрізнення термінів.

Дефініції предикативності вказують на складність цього реченнєвого поняття, яке диференціює речення [10, 166]. За твердженням В.В. Виноградова, сутність предикативності полягає у «віднесенні змісту речення до дійсності. В цьому й виявляється різниця між словом *зима* з властивим йому лексичним значенням і

реченням *Зима ...* » [4, 390]. З чого можна зробити висновок про те, що саме вона відрізняє словосполучення і слово від речення. Подібного погляду дотримується О.С. Ахманова, що витлумачує її як основу речення і кваліфікує предикативність як відношення змісту до дійсності. Але згідно з формулюванням «граматична категорія — найбільш абстрактне поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, які знаходять своє вираження у відповідних формальних показниках» [12, 118]. «Грама­тичне значення і грама­тична форма — це складники поняття грама­тична категорія. Обидва вони виступають абстракціями щодо реально існуючого поняття "грама­тична категорія". Перше з них являє собою узагальнене категорійне значення, що виражається обов'язково /хоча і не без винятків/ формальними засобами української мови, які витворюють у своїй сукупності грама­тичну форму відповідної грама­тичної категорії. Грама­тична форма — це сукупність формальних засобів, які обов'язково і постійно "матеріалізують" грама­тичне значення певної грама­тичної категорії» [8, 4]. Обидва визначення передбачають побудову парадигми предикативності, про яку ніде не говориться. На перший погляд, парадигму предикативності можуть утворювати наявність / відсутність зв'язку двох фактів, явищ, об'єктів і т.д., але, на нашу думку, заперечення / ствердження наявності зв'язку між двома об'єктами і т.д. належить до поняття синтаксичного зв'язку, а не до предикативності чи модальності. Пор. «*чашка чаю*» і «*чашка не чаю*». Такий приклад є припустимим, оскільки синтаксичні відношення виявляються вже на рівні словосполучення, що не має предикативності. Співвідносні значення і форми предикативності ніде не розглядались. Значить, предикативність є характеристикою, а не категорією, оскільки вона позбавлена парадигми. З іншого боку, вона є *sine qua non*, оскільки речення без предикативності не існує, й у визначенні В.В. Виноградова чітко підкреслено, що вона допомагає відрізнити речення від не-речення. Отже, щодо предикативності є справедливим твердження про те, що вона належить якійсь групі слів й визначає, чи відносяться вони до дійсності (тобто є реченням), чи є просто послідовністю мовних знаків, що не несуть інформації.

Формальному вираженню предикативності слугує вся мовна система, будь-яка послідовність мовних знаків, що виступають оформленими згідно з правилами, виражають якийсь зміст. Висловлення «*Засніжене село пропливало за вікном*», на перший погляд, не зовсім зрозуміле, але якщо уявити, що його автор знаходиться в поїзді, який їде, все стає на свої місця. Головну роль у вираженні предикативності відіграють дієслово та іменник, які «утворюють центральну площину в системі частин мови. Вони є основними у продукуванні реченневих структур, причому в дієслові на віртуальному рівні прогнозується кількість учасників дії, їх місце при перебігові. Іменник і дієслово пов'язані як ядерні компоненти предикативних одиниць і як організуючі начала структурування інших частин мови, статус яких можна визначити тільки з урахуванням їх позиційного статусу щодо іменника та дієслова в реченні» [9, 300]. Формальна сторона реалізації предикативності виражається у її кваліфікації як грама­тичної категорії речення, що інформує про зв'язок двох фактів (явищ) як предмета і його буттєвої ознаки [3, 196]. В реченні швидше виражається структура предикації, яка в свою чергу і служить основою предикативності.

Термін «модальність» розглядався крізь призму слова відношення. Його семантичне наповнення складається щонайменше з двох таких значень, як «взаємозв'язок між людьми, предметами» і «ставлення до чогось», що й призвело до різночитань і виникнення неоднакових теорій модальності, яка часто визначається як «понятійна категорія із значенням відношення мовця до змісту висловлення і відношення змісту висловлення до дійсності (відношення повідомлюваного до його реального здійснення), яка виражається різними грама­тичними і лексичними засобами, такими, як спосіб, модальні дієслова, інтонація і т.д.» [1, 237; подібно також у 11, 180-181]. Ця дефініція ввійшла в спеціальні видання і належить до фундаменту науки, який рідко піддається

змінам. Таке визначення суперечить іншим твердженням, адже за В.В. Виноградовим, предикативність — це віднесеність висловлюваного змісту до реальної дійсності, що виявляється в сукупності таких граматичних категорій, які визначають і встановлюють природу речення як основної і разом з тим первинної граматично організованої одиниці мовного спілкування, що виражає відношення мовця до дійсності і втілює в собі відносно закінчену думку [5, 264]. Однак вчений далі у цій же праці писав, що «відношення повідомлення, які містяться в реченні, до дійсності — це і є передусім модальні відношення». На основі цих двох тверджень напрошується висновок, що за термінами модальність і предикативність у В.В. Виноградова або той самий зміст, або предикативність включається в модальність, або модальність включається в предикативність. Останній погляд підтримує Т. Дешерієва, яка розглядає питання про підпорядкованість цих двох термінів і стверджує, що «модальність — основний засіб реалізації предикативності (поряд із мовними категоріями: часу, аспектуальності, стану, числа й ін.). Значить, вона входить у предикативність, як частина в ціле» [7, 34-45]. Іншим джерелом невизначеності стало трактування В.В. Виноградовим категорії способу, оскільки остання «відображає погляд мовця на характер зв'язку дії з діяльною особою чи предметом. Вона виражає оцінку реальності, зв'язок між дією та її суб'єктом з погляду особи, яка говорить, чи волю мовця до здійснення або заперечення цього зв'язку. Отже, категорія способу — це граматична категорія в системі дієслова, яка визначає модальність дії, тобто така, що визначає встановлене мовцем відношення дії до дійсності» [6, 518]. Непослідовність виявляє себе ще й у тому, що вчений вносив у сферу модальності аспектуальність [6, 588]. Це підтверджується також тим, що мовознавець увів категорію модальних слів, яка, на його думку, є основним засобом вираження модальності в реченні.

Предикативність, очевидно, виступає структурованим явищем і в ній поряд з іншими категоріями виділяється місце і для модальності. «Предикативність реалізується лише завдяки модальності у випадку вираження останньої за допомогою інтонації (в однослівних безособових і так званих номінативних реченнях). Отже, співвідношення сфер семантики предикативності і модальності можна зобразити у вигляді логічної формули: (2) $Pred \equiv Mod \wedge (p \vee n \vee t \vee s \vee a \vee v \vee \dots)$, де відповідно: $Pred$ — предикативність, Mod — модальність, p — особа, n — число, t — час, s — простір, a — аспектуальність, v — спосіб; \wedge — логічний знак кон'юнкції, \vee — логічний знак диз'юнкції (в нерозділовому смислі). Потрібно окремо зазначити обов'язкову наявність у формулі предикативності першого елемента кон'юнкції (Mod), без якого немає предикативності. Другий член кон'юнкції, взятий у дужки, може бути реалізований будь-яким скінченим числом елементів диз'юнкції залежно від структури речення; він дорівнює нулю у випадку вираження модальності та предикативності тільки за допомогою інтонації. Число елементів диз'юнкції може бути збільшене, якщо в досліджуваній мові виявляються компоненти семантики предикативності, відмінні від вказаних у дужках формули» [7, 44].

Як бачимо, модальність входить у структуру предикативності і є її складовою частиною, але, з іншого боку, модальність виноситься на перше місце, бо завдяки їй реалізується предикативність. Без модальності не існує предикативності. Це виступає підтвердженням того, що модальність зосереджується на рівні комунікативної одиниці (речення), а не слова (дієслова, модального слова та ін.). Звідси також випливає, що модальність може бути визначеною через предикативність і є за своєю суттю відношенням, яке потрібно чітко відмежувати від предикативності.

Модальність слід відрізнити від інших категорій речення, з якими часто її ототожнюють або змішують сфери їхнього впливу. Перша група труднощів виникає внаслідок пов'язування модальності виключно з мовленням, звідси — з комунікативними аспектами речення, а відтак нехтується постулат про зв'язок мови і

мовлення. Такою категорією речення є комунікативність, яка «інформує про завершення одного акту свідомості з метою спілкування» [3, 196]. Незважаючи на потенційну можливість створення термінологічної плутанини й виникнення психологізму в поясненнях, введення цього поняття є дуже важливим для розгляду типів речень за комунікативною метою. Таке визначення встановлює дискретність мовленнєвих актів. У всіх реченнях спільним є те, що вони постають закінченими й несуть певну інформацію слухачеві. Окрім, власне, звичного нам змісту, ми розрізняємо й інші сигнали, які виконують допоміжні функції у встановленні й підтримці спілкування, наприклад, спрямування мовленнєвого акту, яке виражається в розрізненні питальних речень, спонукальних і розповідних. Для того, щоб з'ясувати співвідношення предикативності й комунікативності, варто пригадати, що, на погляд психології, будь-яка діяльність має свою мету. «Сформулювавши», визначивши для себе мету спілкування, яка вже буде передбачати певну структуру мовленнєвого спілкування в майбутньому, людина починає формувати мовне представлення — буде речення. Оскільки мета (почати розмову, подати запит щодо невідомої інформації, повідомити щось, виправити помилки у процесі сприйняття — прохання повторити та ін.) визначається побудовою речення, то це свідчить, що комунікативність є первинною щодо предикативності з погляду структури мовленнєвої діяльності. До такого висновку можна прийти, міркуючи й не виходячи за межі лінгвістики. Окремо взята сукупність певним чином упорядкованих слів (речень) й абстрактно відокремлена від комунікації не може служити засобом спілкування, бо невідоме її місце в структурі обміну повідомленнями, від цього в свою чергу залежить і зміст цих мовних знаків. Це означає, що предикативність окремо від комунікативності не існує, тим паче, нам не відомі висловлення, які не належать до якогось спілкування. «Між модальними типами речень і мовленнєвими актами немає однозначної співвідносності, що виражається, з одного боку, в можливості використання різних модальних форм при здійсненні того самого мовленнєвого акту, з другого — в можливості використання того самого модального типу речення в різних мовленнєвих актах» [2, 69].

З таких міркувань випливає те, що не існує ніякої комунікативної модальності або питальної, наказової й розповідної модальності, оскільки остання не входить у структуру комунікативності. Ствердження протилежного буде суперечити розгляду модальності як складової частини предикативності. Компроміс може досягатися внаслідок введення комунікативності в структуру предикативності, проте це важко обґрунтувати. Такі теоретичні міркування підтверджуються і мовними фактами. Наприклад, у реченнях «*"How can you make such a noise, Jane? You will disturb the whole house."*» (G.B. Shaw), «*"I have often been on the point of burning them," said Trefusis; "but there they are, and there they are likely to remain. The portrait has been much admired." "Can you give us an introduction to the original, old fellow?" said Erskine. "No, happily. She is dead." Disagreeably shocked, they looked at him for a moment with aversion*» (G.B. Shaw), «*Ти можеш закрити вікно?*» (розм.) форма питання використовується не за своїм прямим значенням: для вираження у першому випадку невдоволення, у другому й третьому — прохання, наказу, а не для з'ясування фізичної можливості виконання дії. Правильно зрозуміти їх значення допомагає контекст, який розкриває ситуацію спілкування та вказує на інтенції, мету мовців, що засвідчує умовність і не самоочевидність назв питальне, наказове, розповідне речення, за якими перебувають конкретні, легко виділювані форми, яким властива поліфункціональність. Якщо комунікативність є мовною категорією, то вона повинна мати й знакове вираження, яким є побудова речень, що класифікуються як типи речення. Це твердження небезпідставне, оскільки кожне висловлення являє собою повідомлення процесу комунікації й несе інформацію одержувачу. Інверсійні форми (повна, неповна інверсія) вказують на недостатність інформації, хоча можуть виконувати й інші функції. Щоб

розрізняти функції зразків побудови повідомлень, слід ввести абстрактні поняття розповідності, питальності, спонукальності. Неодноразово робилися спроби вченими спростити чи переосмислити кількість типів речень, але сталість виділення трьох останніх типів випробувалась часом, що є найкращим аргументом на користь їх існування в мові. Всі вони являють собою певний тип повідомлення інформації, тому два останніх можуть виражатися через перше. Правда, питальні речення характеризуються в порівнянні з відповідними до них стверджувальними певною неповнотою: *«На столі лежить яблуко»*; *«Що лежить на столі?»*; *«Де лежить яблуко?»*. Структурно ці речення однакові: вони встановлюють ті самі відношення між об'єктами, відповідають тим самим узагальненим схемам, проте питальне речення не називає явно деяких об'єктів, а лише специфічно вказує на них: показує тільки тип зв'язку, але не називає явно відповідний об'єкт. Частина питального речення, яка відсутня і на яку так специфічно вказується, наявна у відповідному стверджувальному реченні. У випадку неспеціальних питань питання стосується відсутньої екзистенційної чи гносеологічної модальності: *«Донеper Марія не виходила з Мангуша, хіба оте, що зі Стратоном на каменоломні різати камінь. Бентежна радість пройняла її: та не вже це таки правда, що тут, у поганському краю, є православна церква, куди вільно ходять люди, і священики в ризах співають хвалу Христові?»* (Р. Іваничук) (уточнення факту, водночас наявні й інші функції); *«Ставало відрадніше. Втоптана людьми і худобою стежка вела до якогось житла — люди знайдуться. Сини мої... Де ж ви, сини мої?.. Та й блиснула блискавка, і загорілося небо... Засвістіли стріли, загавкали мушкети — йде невільниця Марія, йде українська доля чужими дорогами»* (Р. Іваничук). Питальність у висловленні як така не стільки вказує на специфічність віднесення до дійсності, скільки наголошує на неповноті відповідного йому розповідного (базового речення) й обмежує невизначеність питальними словами чи самою постановою питання. Спонукальним реченням не властива така специфічна віднесеність до дійсності, як група стверджувальним / питальним реченням. Їх можна трактувати як вид розповідних речень зі специфічним для них узгодженням підмета і присудка, або як такі розповідні речення, що вказують на невідповідність наявній ситуації; необхідне встановлення повних обсягів категорії спонукальності, оскільки існують контексти, в яких питальне речення може виконувати роль спонукального речення, не будучи таким за формою, що породжує певні незручності в поясненні граматику таких питань. Спонукальність слід досліджувати не окремо, а в зв'язку з іншими модальними засобами, що допоможе системно розглядати споріднені з ним явища. Особливе значення має аналіз цільової настанови мовця чи комунікативної функції та ін. Іншим аргументом на користь подібного дослідження постає погляд на проблему спонукальності не тільки з боку мовця, а й з погляду значень цих форм для слухача, що дозволяє враховувати інтерпретації останнього.

Отже, комунікативність виступає категорією, що складається з допоміжних щодо процесу комунікації сигналів: встановлення зв'язку (звертання, оклики та ін.), завершення зв'язку (прощання), власне повідомлення, яке служить певній меті спілкування. Мета спілкування визначає наявність розповідності (стверджуваності), питальності, спонукальності у висловленні.

Отже, всі висловлення (речення) є завжди включеними в процес спілкування — обміну повідомленнями (їм властива комунікативність), всі вони мають характеристику предикативності й звідси їм притаманна модальність, тобто вони виражають певний(і) вид(и) модальності.

З реченням пов'язана категорія темпоральності, яка «відображає сприйняття й осмислення людиною часу позначуваних ситуацій і їхніх елементів щодо моменту мовлення в тій чи іншій точці відліку» [13, 5]. Темпоральність асоціюється зі сприйняттям часу людиною і виражається граматичними часами дієслова. Іншим

СТАТУС МОДАЛЬНОСТІ...

аспектом часового сприйняття є аспектуальність. «Якщо аспектуальність являє собою «внутрішній час» дії (мається на увазі дія в широкому смислі, що охоплює всі різновиди предикатів), тобто внутрішню характеристику протікання й розподілу дії в часі, то темпоральність — це «зовнішній час» з явною дійкічною характеристикою» [13, 5]. З цього погляду, темпоральність пов'язана зі сприйняттям людиною часу всієї ситуації, явища, «відрізка дійсності», відображуваного в реченні. Це поняття, як і ряд інших, поєднує лінгвістику і психологію. Темпоральність — це компонент семантики предикативності, що містить у собі значення відношення змісту висловлення до дійсності в плані часу. Вона інформує про стосунок речення до певної точки часу. Темпоральність є категорією, бо вона об'єднує в собі співвідносні граматичні значення моменту мовлення: речення передують моменту мовлення і т.д. Розгляд логіками темпоральної модальності змушує ставити питання про зв'язок темпоральності і модальності. О.В. Бондарко вважає, що в ієрархії модальності й темпоральності на перше місце ставиться модальність (об'єктивна) [13, 6]. Також полемізується, що модальність утворює умови для тієї чи іншої реалізації темпоральних відношень. Але це не розв'язує питання про те, чи стають темпоральні відношення модальними за суттю (існує «часова» модальність), чи ні. У випадку розгляду їх як різних компонентів семантики предикативності (що фактично в такому аспекті і трактується багатьма вченими) питання про підпорядкування одна одній, по суті, знімається. Утруднювальним фактором виступає введення цих понять у структуру предикативності (вони є її конститутивними елементами), яка поверхово досліджена. Взаємозв'язки між цими категоріями можна зобразити у вигляді схеми (двобічно спрямовані стрілки вказують на взаємозв'язок та взаємовплив, однобічно — на підпорядкування, переривчатість — на часткове детермінування):

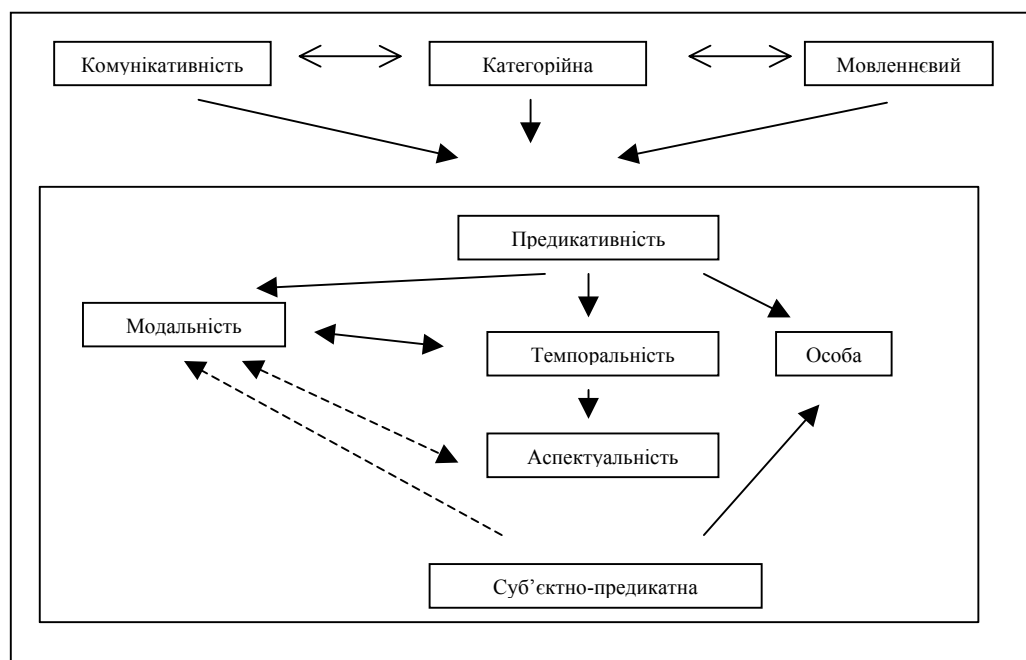

Рис 2.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — Москва: Советская энциклопедия, 1966. — 607 с.
2. Беляева Е.И. Модальность в различных типах речевых актов // Филологические науки. — 1987. — №3. — С. 64-69.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. — М.: Просвещение, 1979. — 416 с.
4. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения (На материале русского языка) // История советского языкознания: Некоторые аспекты общей теории языка: Хрестоматия / Сост. Березин Ф.М.:— М.: Высш. шк., 1981. — 451 с.
5. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. — М.: Наука, 1975. — 560 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Наука, 1947. — 784 с.
7. Дешериева Т.И. О соотношении модальности и предикативности // Вопросы языкознания. — 1987. — №1. — С. 34-45.
8. Загнітко А.П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці — К.: УМКВО, 1989. — 63 с.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк: Дон Ду, 1996. — 437 с.
10. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1976. — 307 с.
11. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: Просвещение, 1976. — 543 с.
12. Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1973. — Т. 4. — 840 с.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. / Бондарко А.В., Беляева Е.И., Бирюлин Л.А. и др. / Под ред. Бондарко А.В. и др. — Л.: Наука, 1990. — 263 с.